

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 5.7631 (UIF)

VOLUME - 8 | ISSUE - 10 | JULY - 2019

संत जनाबाईच्या अभंगातील स्त्री दर्शन

प्रा.अनिलकुमार दडमल

मराठी विभाग प्रमुख, गुलाम नवी आझाद कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
बार्शीटाकळी, जि.अकोला.

प्रास्ताविक :

प्राचीन मराठी साहित्यात संतांनी भरीव असे योगदान दिलेले आहे. संतांच्या अभंग रचना प्राचीन काळापासून वर्तमानापर्यंत मानवी समाजजीवनाला विचारांची दिशा देत आलेल्या आहेत. संतांच्या अभंगातून प्रकट झालेले विचार आणि माणसाविषयीची दृढ भावना आजही समाजाला कारक ठरत आहे. या संत परंपरेला उंचीवर घेऊन जाणारी संत कवयित्री म्हणून संत जनाबाईचे वेगवेपण सिद्ध झालेले आहे. जनाबाईनी भक्तीला केंद्रस्थानी ठेवून विटलाप्रती आपले भाव अभंगातून प्रकट केले आहेत. मानवी जीवनाविषयीची प्रचंड महत्त्वाकांक्षा असणाऱ्या जनाबाईने आपल्या अभंग रचनातून स्त्री विषयीच्या उदात्त भावनाही तेवढ्याच कलात्मकतेने साकार केलेल्या आहेत. वर्तमानात स्त्री उद्घाराची जी चळवळ उभी राहिलेली आहे. त्या चळवळीचे मूळ खन्या अर्थाते जनाबाईच्या अभंग रचनेत शोधाता येते. प्राचीन कालखंडात समाजाचा विचार करता त्या सामाजिक जीवनात स्त्रीला अत्यंत गौण समजले जात होते. त्या काळात जनाबाईने स्त्री विषयीचे जे भाव अभंगातून प्रकट केले आहेत. ते स्त्री उद्घाराची जाणीव करून देणारे असेच आहेत. जनाबाईच्या अभंग रचनांतून साकार झालेल्या स्त्री दर्शनाचे विविध पैलू प्रस्तुत शोधनिंवधाच्या अनुषंगाने विचारात घेता येईल.

भारतीय संस्कृतीला आणि विचारधारेला संत साहित्याने संक्रमित केलेले आहे. नामयाची दासी जनी असा स्वतःचा उत्त्लेख करणाऱ्या संत जनाबाईनीही आपल्या मळ्यात अभंगांची बाग फुलविलेली दिसून येते. त्यांच्या अभंगातून तत्कालीन सामाजिक जीवनाचे वास्तव प्रतिबिंब जेवढ्याच कलात्मकतेने साकार होते. तेवढ्याचे नेमकेपणाने स्त्री जीवनाविषयीचे उदात्त भाव अधोरेखित होतात. जनाबाईच्या अभंगातून साकार होणाऱ्या स्त्री दर्शनावरती प्रकाश टाकताना ल.रा.नसिराबादकर यांनी केलेले विवेचन अत्यंत महत्त्वाचे वाटते. ‘‘साधक अवस्थेपासून साक्षात्कार अवस्थेपर्यंतची जनाबाईची बाटचाल त्यांच्या अभंगातून प्रकट झालेली असून त्यातील उत्कटेला तोड नाही. स्त्री

सुलभ मार्ग यामुळे या अभिव्यक्तीला वत्सलता आणि हळवेपणा चे रंग प्राप्त झाले आहेत. देव भक्तांचे प्रेम विरह प्रकट करताना गाय—वासरू, हरिणी—पाडस हे दृष्टींत नामदेवा प्रमाणे जनाबाईच्याही अभंगात येतात. पण, दोघांच्या पोतात फरक आहे. स्त्री सुलभ मार्गामुळे जनाबाईच्या अभंगाचे पोत अधिक तलम बनते. जनाबाईच्या अभंगाचा एक लोभसवाणा विशेष मात्र बुद्धी वादाचे विज्ञान दृष्टीचे निकष पुढे करून दुलंक्षिला गेला आहे. जनाबाईच्या राबणुकित, काबाडकष्टात देव तिच्या मदतीला धावून येतो. भक्त प्रेमापुढे देवाला स्वतःच्या वस्त्रांची, अलंकारांची, आपल्या देवत्वाचीही तमा नसते. असा अनुभव जनाबाई ‘वेळोवेळी सांगतात.’^१ नसिराबादकर यांनी स्त्रीसुलभ भावनांच्या अनुषंगाने जनाबाईचे अभंग साकार झाल्यामुळे त्यांच्या अभंगाचा पोत कसा ठरतो ते नेमकेपणाने स्पष्ट केलेले आहे.

म्हणूनच जनाबाईच्या अभंगातून साकार झालेले स्त्री दर्शन विचारात घेणे महत्त्वाचे वाटते.

जनाबाईच्या अभंगातून तत्कालीन स्त्रीजीवनाची नेमकी अभिव्यक्ती साधली आहे. त्यांचे अनुभवविश्व, आशय इव्य, भाषा, प्रतिमा यांचा स्त्री जीवनाशी असणारा संबंध अनेक अभंगातून प्रतिबिंबित होतो. स्त्री म्हणून जन्माला आलेल्या स्त्रीने आपल्या स्त्रीत्वाचा न्यूनगंड न बाळगता ठामपणाने जगण्याशी संघर्ष केला पाहिजे. असा भावार्थ प्रकट करणारा त्यांचा पुढील अभंग अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

‘स्त्री जन्म म्हणुनी न व्हावे उदास।
 साधू संता ऐसे केले मज ॥ १ ॥
 संताचे घरची दासी मी अंकिली
 विठोबाने दिली प्रेमकळा ॥ २ ॥
 विदुर सात्त्विक माझिये कुळीचा।
 अंगीकार त्याचा केला देवे ॥ ३ ॥
 न विचारता कुळ गणिका उद्धरिली।
 नामे सरती केलीस तीही लोकी ॥ ४ ॥
 ऋषींची कुळे उच्चारिली जेणे।
 रौरकी तेणे वस्ती केली ॥ ५ ॥
 नामयाची जनी भक्ती ते सादर।
 माझे ते साचार विटेवरी ॥ ६ ॥’^२

जनाबाईनी या अभंगातून स्त्री जन्म जरी मला लाभला असला, माझी समाजामध्ये कसलीही प्रतिमा नसली, तरी माझा उद्धार करण्याचे काम विद्ठलाने केलेले आहे. त्यामुळे स्त्रीने भक्तीला अनुसरून अध्यात्मिक प्रवासात आपल्या जगण्याला समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला तर तिला जीवन समुख होता येते हा भावार्थ प्रकट केला आहे.

जनाबाईच्या एकूण अभंग विश्वात साकार झालेल्या स्त्री दर्शनातून त्यांच्या स्त्री वृत्तीचा परीघ स्वतंत्र दिसून येतो. त्यांनी अत्यंत साध्या, सरळ आणि ओघवत्या शब्दातून आपल्या अनुभवांचे प्रकटीकरण केलेले आहे. त्यांच्या अभंगातून साकार झालेल्या स्त्रीसुलभ भावना मनाला सर्ष करणाऱ्या आहेत. या स्त्रीपणाच्या अभिव्यक्तीतून त्यांची मातृभक्तीही तेवढचाच नेमकेपणाने सामोरे येते. स्त्री जाणिवेच्या विविध भावतरंगाना साकार करणाऱ्या अभंगातून जनाबाईच्या अंतःकरणात असणारी करुणा अभंगाच्या शब्दाशब्दातून पाझरत राहते. स्त्रीच्या अंतर्बाह्य विश्वाला जाणणाऱ्या अभंगाची अभिव्यक्ती करण्याबरोबरच स्त्रीच्या विविध भावभावनांचे ही परिमाण जनाबाईच्या अभंगातून साकार होत जाते. जनाबाईच्या अभंगातील स्त्री भावाची विविध परिमाणे अधोरेखित करताना डॉ.हिरालाल मेश्राम लिहितात, ‘स्त्री जीवन सुखदुःखाने, वात्सल्याने आणि प्रेमाने संपृक्त असल्यामुळे सण किंवा उत्सव आधी प्रसंगातून जीवनाचा आनंद भारतीय स्त्री उपभोगत असते. त्याच प्रकारे जनाबाईने आपले स्त्रीमन अभंगातून प्रकट केले आहे.’^३ मेश्राम यांनी जनाबाईच्या अभंगातून प्रकट झालेल्या स्त्री मनाचे परिमाण शब्दबद्ध केलेले आहे. जनाबाईच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वात भक्तीने ओतप्रोत भलेल्या स्त्रीत्वाचे मनोहारी दर्शन घडते. गुणवान, चारित्र्यवान, श्रद्धाळू, भोव्यी अशी स्त्रीची विविध रूपे जनाबाईच्या अभंगातून प्रतिबिंबित होत राहतात.

वर्तमानात स्त्री उद्धाराच्या चळवळीची खूप मीमांसा केली जात आहे. स्त्रीच्या जगण्याचे वेगवेगळे भावार्थ लावले जात आहेत. स्त्रियांना वर्तमानातही न्याय मिळाला नसल्याची खांत अनेक लेखन प्रकारातून व्यक्त होत आहे. स्त्री उद्धाराची गरज वर्तमानातही बोलली जात आहे. स्त्रीच्या या सर्व पैलूंवरती तेराच्या शतकात अत्यंत नेमकेपणाने भाष्य करण्याचे काम जनाबाईच्या अभंगातून झालेले आहे. जनाबाईनी आपल्या अभंगातून स्त्रीमुक्तीच्या वाटेवर पाऊल टाकण्याची जाणीव व्यक्त केलेली आहे. म्हणूनच जनाबाईच्या अभंगातून साकार झालेल्या स्त्री दर्शनाचे महत्व वर्तमान काळातही अबाधित राहते. आज वर्तमानात ज्या चर्चा आपण करीत आहोत. त्या विषयाची जाणीव तेराच्या शतकातच संत कवयित्री जनाबाईनी कशी करून दिली होती यावर भाष्य करताना, अरुणा ढेरे लिहितात, ‘स्त्री मुक्ती, स्त्री स्वातंत्र्याच्या चर्चा आपण आज करतो आहोत. मध्ययुगात भारतभर फोफावलेल्या भक्ती चळवळीने स्त्रियांना खन्या अर्थाने मुक्तीचा, व्यक्त होण्याचा अनुभव दिला होता. त्यामुळे समाजातील सर्व स्थरातून महिला संत उथ्या राहिल्या. त्यांनी आपल्या प्रगल्भ लेखणीतून स्त्रीमुक्तीची ध्वजा फडकवली.’^४ ढेरे यांनी जनाबाईच्या समकालीन असणाऱ्या वेगवेगळ्या स्त्रियांनी त्याकाळात स्त्रीमुक्तीची ध्वजा कशा पद्धतीने फडकावली होती हे अधोरेखित केले आहे. याच काळाला आपल्या लेखनातून प्रतिबिंबित करणारी संत जनाबाई म्हणूनच नवं तत्वज्ञान आपल्या अभंगातून साकार करते हे महत्वाचे ठरते.

समारोप :

सारांश रूपाने सांगता येते की, संत जनाबाईने आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून स्त्रीच्या जगण्याविषयी व्यक्त केलेले चिंतन हे स्त्री उद्धाराच्या अनुषंगाने टाकलेले महत्वाचे पाऊल आहे. सर्वसामान्य समाजातील स्त्रीच्या जगण्याचे भावतरंग साकार करणारी संत जनाबाई म्हणून आजही गाव खेड्यातून अनेक स्त्रियांच्या मुखातून अभंगाच्या रूपाने साकार होत राहते. विद्ठल भक्ती ही जनाबाईच्या अभंगाच्या केंद्रस्थानी असली तरी स्त्रीसुलभ भावना हा जनाबाईच्या अभंगाचा दुसरा एक महत्वाचा पैलू आहे असे या ठिकाणी म्हणता येते.

संदर्भ :

१ डॉ.ल.रा. नसिराबादकर, डॉ. रेखा जगनाळे, संत कवयित्री जनाबाई काव्यदर्शन, विजय प्रकाशन नागपूर, प्रस्तावना, पृ. अकरा,बारा.

-
- २ संत जनाबाई, डॉ.सुहासिनी इलेंकर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, प्र.आ.२००२, पृ.८४ (अभंग क्रमांक—३१२).
३ डॉ.हिरालाल मेश्राम, संत जनाबाईची भावकविता, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ.२०१०, पृ.१९७.
४ अरुणा ढेरे, रिंगण, संत जनाबाई विशेषांक, संपादन—सचिन परब, रिंगण प्रकाशन, २०१५, पृ. १२०.